

การพัฒนากระบวนการสอนสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา สำหรับนิสิตคณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่
THE DEVELOPMENT OF SOCIAL STUDIES TEACHING SYSTEM BY 4 BASIC FOR SUCCESS PRINCIPLE IN SOCIAL STUDIES MANAGING COURSE FOR FACULTY OF EDUCATION'S STUDENTS MAHACHULALONGKORNRAJAVIDYALAYA UNIVERSITY CHIANG MAI CAMPUS

พระวิฑูรย์ ปภัสสรญาโณ (โกฏิคุณกรรจ) *

Phra Witawat Papassarayano (Kochakau)

สมชัย ศรีนอก *

Somchai Srinok

นิเวศน์ วงศ์สุวรรณ *

Niwet Wongsuwan

Corresponding Author E-mail: witawat.koc@mcu.ac.th

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาสภาพปัญหาและความต้องการของการจัดการเรียนรู้รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ 2) พัฒนาระบบการสอนสังคมศึกษารายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 3) ศึกษาผลการนำระบบการสอนสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา 4) ศึกษาประสิทธิผลของระบบการสอนสังคมศึกษารายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเป็นการวิจัยและพัฒนา กลุ่มตัวอย่างในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ได้แก่ อาจารย์ผู้สอน จำนวน 6 รูป/คน นิสิต จำนวน 30 รูป/คน

ผลการวิจัยพบว่า

1. สภาพปัญหาและความต้องการของการจัดการเรียนรู้รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา อาจารย์และนิสิตมีความคิดเห็น ทั้ง 5 ด้าน โดยภาพรวม อยู่ในระดับมาก
2. สภาพปัญหาและความต้องการของการจัดการเรียนรู้รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ทั้ง 5 ด้าน กระบวนการ ตามระบบการสอนสังคมศึกษา 5 ขั้นตอน ผลลัพธ์ ตามจุดมุ่งหมายของรายวิชา 6 ด้าน ผลกระทบต่อผู้เรียนและมหาวิทยาลัย
3. ผลการนำระบบการสอนสังคมศึกษารายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 ไปใช้อาจารย์และนิสิตมีความคิดเห็นต่อการนำระบบไปใช้ที่สูงขึ้น
4. ผลการประเมินประสิทธิผลของระบบ ในภาพรวมอยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณาเป็นรายด้านจากมากไปหาน้อย พบว่า ด้านความถูกต้อง ที่ค่าเฉลี่ย 4.16 ด้านความเหมาะสม ที่ 4.15 ด้านความเป็นไปได้ ที่ 4.14 ด้านความเป็นประโยชน์ ที่ 4.31

คำสำคัญ: การพัฒนาระบบ, การสอนสังคมศึกษา, หลักอิทธิบาท 4

* คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Faculty of Education, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

ABSTRACT

This objectives of this research were: 1) to study the problems and needs of management in Social Studies Managing Course, Faculty of Education, Mahachulalongkornrajavidyalaya University Chiang Mai Campus 2) to develop a Social Studies System in Social Studies Managing Course by the Principle of Basis for Success 3) to study the result of applying Social Study education system by the 4 Principle of Basis for Success in Social Studies Managing Course 4) to investigate the system effectiveness assessment in Social Studies Managing Course by the 4 Principle of Basis for Success. Its research methodologies are the research and development. The sample groups in this research were 6 instructors and 30 students.

The results of this research found that:

1. In the problems and needs of management in Social Studies Managing Course, Instructors and students' opinions in 5 aspects are, in general, at a high level. the 5 steps of process according to the Social Studies teaching system, the 6 aspects of results according to the course's objectives and impacts on students and university.

2. The 5 problems and needs of management in Social Studies Managing Course, the 5 steps of processes according to the Social Studies teaching system, and the 6 aspects of results according to the course's objectives have impacted on students and university.

3. On having applied result of Social Study education system in Social Studies Managing Course by the 4 Principle of Basis for Success, the introduction and students' opinions are at a high level in applying.

4. The outcome of system effectiveness assessment is in general, at a high level. While considering in particular assessment item from a high to a lower level, they were found that; the mean of correctness is at 4.16, the appropriateness is at 4.15, the possibility is at 4.14, and the usefulness is at 4.13.

Keywords: System development, Social studies teaching, The 4 basis for success principle

บทนำ

ปัจจุบันความเจริญก้าวหน้าทางด้านวิทยาการ การสื่อสาร การคมนาคม และเทคโนโลยีสารสนเทศมีความเปลี่ยนแปลง และสังคมของประเทศไทยซึ่งเข้าสู่ยุคแห่งการจัดระเบียบใหม่ทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม การรับข้อมูล ข่าวสาร ความรู้ใหม่ ๆ จากสื่อต่าง ๆ เช่น โทรศัพท์มือถือ คอมพิวเตอร์ (Social network) บนอินเทอร์เน็ต เช่น Facebook, Line เข้ามามีบทบาทต่อคนไทยอย่างมาก สิ่งเหล่านี้มีส่วนทำให้ชีวิตของคนในสังคมไทยเปลี่ยนแปลงไป และก่อให้เกิดปัญหาหลายประการที่มีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของคนไทย

ความเจริญทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ทำให้เกิดความไม่สมดุลระหว่างความต้องการของประชาชนกับจำนวนทรัพยากร เป็นผลทำให้เกิดการกระทำที่แต่ละคนต่าง

แสวงหาผลประโยชน์ เพื่อความสุขสบายโดยไม่คำนึงถึงความเดือดร้อนของผู้อื่น และส่วนรวม การมุ่งเน้นทางด้านวัตถุทำให้เกิดช่องว่างระหว่างวัตถุกับจิตใจ การหันเหออกจากจารีตประเพณีทำให้เกิดปัญหาทางด้านสังคมขึ้นมามากมาย ไม่ว่าจะเป็นปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง ปัญหาสังคมโดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหาด้านคุณธรรมและจริยธรรม ดังนั้น หากจะทำให้สังคมเกิดความสงบสุขและมีความเจริญก้าวหน้าควบคู่ไปกับเทคโนโลยีจึงจำเป็นต้องพัฒนาคุณธรรม จริยธรรมและส่งเสริมการคิดอย่างมีวิจารณญาณของคนในสังคม (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2551)

อิทธิบาท 4 ว่ามีความสำคัญในการศึกษาเล่าเรียน ไม่ว่าผู้นั้นจะเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่ เพราะอิทธิบาท 4 จะทำให้ผู้ปฏิบัติมีความพอใจ มีความขยันขันแข็ง มีความเอาใจใส่ใคร่ครวญในการเรียนอยู่เสมอ หากมีการปฏิบัติให้ครบถ้วนสมบูรณ์แล้ว ย่อมประสบความสำเร็จในการเรียนอย่างไม่เหลือวิสัย ในทางตรงกันข้ามถ้าไม่มีความพอใจ ใจไม่รักในการเรียนแล้ว ความเกียจคร้านก็ตามมา ความเอาใจใส่ก็ไม่มีความคิดตรึกตรองก็ไม่เกิดขึ้นในสิ่งนั้น ๆ แม้จะมีใครตักเตือนแนะนำสั่งสอนก็ไม่เชื่อฟัง ไม่ยอมทำตามกลายเป็นคนหัวดี ปรากฏแต่ความล้มเหลว ทำอะไรก็ไม่ประสบความสำเร็จ ทั้งนี้เป็นโทษของการขาดอิทธิบาท 4 นั่นเอง (พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ. ปยุตฺโต), 2550)

การจัดการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาพฤติกรรมให้เกิดขึ้นกับผู้เรียนเป็นสิ่งที่ทำได้ลำบาก และทำลายครูผู้สอนเป็นอย่างยิ่ง เพราะลักษณะของพฤติกรรมไม่สามารถระบุได้อย่างชัดเจนได้ว่าการพัฒนาขึ้นไปจากเดิมด้วยการสังเกตในระยะสั้น โดยเฉพาะในเรื่อง ความรับผิดชอบ และเพื่อให้เกิดความสำเร็จในการจัดการเรียนการสอน จึงนำหลักอิทธิบาท 4 ที่เป็นคำสอนในทางพระพุทธศาสนาที่ประชากรไทยส่วนใหญ่ให้ความเคารพนับถือ มาใช้เป็นระบบในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน คือ หลักอิทธิบาท 4 ซึ่งเป็นหลักธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จในฐานะครูผู้สอน จึงมีจุดประสงค์เพื่อปลูกฝังและสนับสนุนให้นักเรียน มีความรับผิดชอบต่อสูงขึ้นในฐานะพระภิกษุ ผู้วิจัยเห็นว่าหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาสามารถนำมาใช้พัฒนาความรับผิดชอบต่อของนักเรียนได้ (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2557)

จากความเป็นมาดังกล่าว ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะทำการวิจัยศึกษาระบบการสอนสังคมศึกษา รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 เพื่อเป็นแนวทางในการวางแผนการจัดการเรียนการสอน ให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อย มีประสิทธิภาพ และบรรลุตามวัตถุประสงค์ของมหาวิทยาลัย ในด้านการผลิตบัณฑิต โดยผลิตและพัฒนาบัณฑิตให้มีคุณลักษณะอันพึงประสงค์ต่อไป

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาสภาพปัญหาและความต้องการของการจัดการเรียนรู้ รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

2. เพื่อพัฒนาระบบการสอนสังคมศึกษา รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษาด้วยหลักอิทธิบาท 4 คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

3. เพื่อศึกษาผลการนำระบบการสอนสังคมศึกษา รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

4. เพื่อศึกษาประสิทธิผลของระบบการสอนสังคมศึกษา รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

วิธีดำเนินการวิจัย

1. รูปแบบการวิจัย การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยและพัฒนา (Research and development: R&D) มุ่งศึกษาระบบการสอนสังคมศึกษา รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 สำหรับนิสิตคณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

2. พื้นที่การวิจัย การศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาพัฒนาระบบการสอนสังคมศึกษา รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 สำหรับนิสิต ชั้นปีที่ 3 คณะครุศาสตร์ หลักสูตรสาขาวิชาสังคมศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

3. ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ กลุ่มตัวอย่างในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ได้แก่ อาจารย์ผู้สอนรายวิชา วิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา จำนวน 6 รูป/คน นิสิตในระดับปริญญาตรีชั้นปี 3 ที่ลงทะเบียนเรียนรายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา จำนวน 30 รูป/คน ซึ่งได้จากการเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง เนื่องจากเป็นรายวิชาที่ผู้วิจัยดำเนินการสอน

4. เครื่องมือการวิจัย ผู้วิจัยได้ดำเนินการสร้างเครื่องมือการวิจัย ดังนี้

4.1 แบบสอบถาม (Questionnaire) จำนวน 1 ฉบับ เพื่อสอบถามสภาพปัญหาและความต้องการระบบการสอนสังคมศึกษารายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา

4.2 แบบสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง (Semi-structured interview) จำนวน 1 ฉบับใช้เก็บรวบรวมข้อมูลความต้องการระบบการเรียนการสอนด้านองค์ประกอบและรายละเอียดต่าง ๆ

4.3 คู่มือผู้สอน/คู่มือผู้เรียน ระบบการสอนสังคมศึกษา รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

4.4 แบบทดสอบก่อนเรียนและหลังเรียน รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 ซึ่งมีลักษณะคำตอบเป็นแบบปรนัย 1 2 3 4 จำนวน 30 ข้อ

4.5 แบบประเมินความพึงพอใจต่อการสอนสังคมศึกษา รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ ซึ่งเป็นแบบมาตราส่วนประมาณค่า 5 ระดับ คือ มากที่สุด มาก ปานกลาง น้อย น้อยที่สุด

4.6 แบบประสิทธิผลของระบบการสอนสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

5. การเก็บรวบรวมข้อมูล ผู้วิจัยได้ดำเนินการเก็บรวบรวมโดยวิธีการลงพื้นที่จริง ซึ่งมีขั้นตอนการดำเนินงานดังนี้

5.1 ขออนุญาตจากบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ถึงผู้อำนวยการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ เพื่อขอความอนุเคราะห์ในการทดลองใช้ระบบการสอนสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4

5.2 เตรียมความพร้อมของนิสิต โดยผู้วิจัยจะทำการปฐมนิเทศ อาจารย์ผู้สอน รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษาพร้อมนิสิต

5.3 นำแบบประเมินความรู้ก่อนเรียนก่อน โดยทำการประเมินก่อนเรียน (Pre-test) กับนิสิตกลุ่มทดลอง

5.4 ดำเนินการทดลองใช้ระบบการสอนสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 รายวิชา วิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา

5.5 หลังจากดำเนินการทดลองสิ้นสุดลง ผู้วิจัยได้ทำการทดสอบหลังเรียน (Post-test) กับนิสิตทั้งกลุ่มทดลอง โดยใช้ประเมินชุดเดิมที่ใช้ทดสอบก่อนเรียน

5.6 วิเคราะห์ข้อมูลประสิทธิผลของระบบการเรียนการสอนตามทฤษฎีการสร้างความรู้ เพื่อส่งเสริมความสามารถในการเรียนรู้ของนิสิต ตามเกณฑ์ 80/80 ใช้สูตรสัดส่วนระหว่างประสิทธิผลของกระบวนการกับประสิทธิผลของผลลัพธ์ (E1/E2) วิเคราะห์เปรียบเทียบทักษะด้านวิธีวิทยาการจัดการเรียนรู้ตามกรอบมาตรฐานคุณวุฒิระดับอุดมศึกษา แห่งชาติ ทดลอง ระหว่างก่อนการทดลองและหลังการทดลอง โดยใช้ค่าร้อยละ ค่าเฉลี่ย (Mean) ค่าส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) การทดสอบค่าที่แบบอิสระ (t-test independent) และแบบไม่อิสระ (t-test dependent)

สรุปผลการวิจัย

1. ผลการศึกษาสภาพปัญหาและความต้องการของการจัดการเรียนรู้รายวิชา วิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ ผลการวิจัยพบว่า อาจารย์และนิสิตมีความคิดเห็นต่อสภาพปัญหา และความต้องการของการจัดการเรียนรู้รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ทั้ง 5 ด้าน โดยภาพรวม มีความคิดเห็นอยู่ในระดับมาก

2. ผลการพัฒนาระบบการสอนสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

2.1 ด้านหลักสูตรการเรียนรู้ ได้แก่ 1) หลักสูตรมีเนื้อหาสาระในการเรียนรู้ที่เหมาะสม 2) หลักสูตรมีวัตถุประสงค์ที่ชัดเจนในการพัฒนานิสิต 3) หลักสูตรในแต่ละระดับชั้นมุ่งพัฒนานิสิตให้รู้จักคิดและแก้ปัญหา 4) หลักสูตรมีความยืดหยุ่นเหมาะสมกับวัยและสถานภาพแวดล้อมของนิสิต 5) หลักสูตรมีเนื้อหากว้างเกินไป ทำให้ยากต่อการค้นหาเรียนรู้ 6) หลักสูตรมีเนื้อหาสาระมากเป็นเหตุให้นิสิตเรียนไม่ทันเวลา 7) พัฒนาหลักสูตรโดยสถานศึกษามีการวางแผนนำหลักสูตรไปใช้ทุกรายวิชาและกิจกรรม 8) พัฒนาหลักสูตรโดยคณะส่งเสริมให้อาจารย์จัดทำแผนการจัดการเรียนรู้

2.2 ด้านการจัดการเรียนรู้ ได้แก่ 1) อาจารย์แจ้งวัตถุประสงค์การเรียนรู้ให้นิสิตได้ทราบทุกครั้ง 2) อาจารย์กำหนดเนื้อหาการสอนแต่ละครั้งเหมาะสมกับเวลาเรียน 3) อาจารย์ให้ผู้เรียนได้เตรียมตัวก่อนมาเรียนด้วยการอ่านหนังสือล่วงหน้า 4) อาจารย์เปิดโอกาสให้นิสิตได้คิด วิเคราะห์ สังเคราะห์ 5) อาจารย์เน้นการจัดการเรียนรู้โดยให้นิสิตมีส่วนร่วมในการเรียนทั้งในห้องและนอกห้องเรียน 6) อาจารย์มีเทคนิคการสอนแต่ละครั้งมีความหลากหลาย 7) พัฒนาด้านการจัดการเรียนการสอนด้วยการประเมินผลความพึงพอใจของนิสิตในเรื่องคุณภาพการสอนและสิ่งสนับสนุนการเรียนรู้อื่นๆในหลักสูตร/รายวิชาที่รับผิดชอบ 8) พัฒนาด้านการจัดการเรียนการสอนด้วยการนำผลประเมินมาปรับปรุงวิธีการเรียนการสอนเพื่อพัฒนานิสิตให้เต็มศักยภาพและต่อเนื่อง

2.3 ด้านสื่อการเรียนรู้ ได้แก่ 1) อาจารย์ใช้ตำรา/เอกสารประกอบการสอนสอดคล้องกับเนื้อหาที่สอน 2) อาจารย์ใช้สื่อเกี่ยวกับเทคโนโลยีสมัยใหม่ ประกอบการสอน 3) อาจารย์ใช้สิ่งแวดล้อมเป็นสื่อการเรียนรู้ให้ผู้เรียนคิดวิเคราะห์เรียนรู้ด้วยตนเองจากสภาพจริง 4) อาจารย์ใช้สื่อประกอบการเรียนการสอนแล้ว ผู้เรียนสามารถเข้าใจและเรียนรู้เนื้อหาได้ดีขึ้น 5) อาจารย์ใช้สื่อ e-learning มาช่วยเสริมให้การเรียนการสอนเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ 6) สื่อการเรียนการสอนที่ใช้ ไม่เหมาะสมกับเนื้อหาวิชาที่เรียนรู้ 7) พัฒนาด้านสื่อการเรียนการสอนโดยการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นและสื่อเทคโนโลยีมาประยุกต์ใช้ในการเรียนการสอน 8) พัฒนาด้านสื่อการเรียนการสอนโดยการนำสื่อพิมพ์หลากหลายในการเรียนรู้ เช่น หนังสือพิมพ์ นิตยสาร เป็นต้น มาใช้ในการสอน

2.4 ด้านกิจกรรมการเรียนรู้ ได้แก่ 1) อาจารย์ได้จัดกิจกรรมการเรียนรู้โดยเน้นให้นิสิตศึกษาค้นคว้าด้วยตนเองอย่างต่อเนื่อง 2) อาจารย์ใช้กระบวนการสอนโดยให้นิสิตได้เรียนรู้กิจกรรมที่หลากหลาย 3) อาจารย์จัดกิจกรรมแสดงการสาธิตโดยการจำลองเหตุการณ์ให้นิสิตแก้ปัญหาตามสถานการณ์ 4) อาจารย์จัดกิจกรรมปลูกฝังจิตสำนึกค่านิยมที่ดีงาม 5) อาจารย์เปิดโอกาสให้นิสิตได้ซักถามปัญหาและแสดงความคิดเห็นในห้องเรียนได้ 6) นิสิตสามารถนำ

ความรู้ที่อาจารย์จัดกิจกรรมการสอนไปประยุกต์ใช้จริงได้ 7) กิจกรรมจะช่วยส่งเสริมทักษะการเรียนรู้ของนิสิต 8) กิจกรรมช่วยให้ผู้เรียนได้รู้สึกสนุกสนานในรายวิชา

2.5 ด้านการวัดและประเมินผลการเรียนรู้ ได้แก่ 1) อาจารย์มีการประเมินผลการเรียนประจำปีทุกภาคการศึกษา 2) อาจารย์แจ้งให้นิสิตทราบถึงแนวทางการทดสอบล่วงหน้า 3) อาจารย์แบ่งกลุ่มให้นิสิตทำงานเพื่อประเมินผลงานเป็นทีม 4) อาจารย์แจ้งผลการทดสอบของนิสิตให้ทราบ หลังจากการสอบทุกครั้ง 5) อาจารย์มีการปรับปรุงกระบวนการจัดการสอนจากผลการประเมินการเรียนรู้ 6) อาจารย์มีการทบทวนเนื้อหา หรือเฉลยข้อสอบ เพื่อให้นิสิตสามารถเข้าใจมากขึ้น 7) การพัฒนาด้านการวัดและประเมินผลการเรียนการสอน โดยการส่งสอบวัดประเมินผล 8) การพัฒนาด้านการวัดและประเมินผลการเรียนการสอน การตรวจโดยใช้ Computer

2.6 หลักอิทธิบาท 4 หมายถึง หลักอิทธิบาท 4 ที่ผู้วิจัยนำมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาโดยมีทั้งหมด 4 ด้าน ได้แก่ 1) ฉันทะ หมายถึง ความพอใจกับการเรียนหรืองานที่ได้รับมอบหมายตั้งใจฟัง อาจารย์สอนด้วยความเอาใจใส่ ตั้งใจทำงานที่อาจารย์มอบหมาย รู้จักสร้างแรงกระตุ้นให้ตนเองหรือมีกำลังใจ มีความพอใจและมีความชอบใจในสิ่งที่เรียน 2) วิริยะ หมายถึง ผู้เรียนมีความเพียรพยายาม มีความมานะบากบั่น ที่จะทำหน้าที่ของตน คือ มีความเพียรพยายามมีความตั้งใจเรียน ไม่ว่าจะวิชาที่เรียนจะมีความยากแต่ก็ย่อท้อต่อสิ่งที่เรียน มีความทุ่มเททั้งกายและใจ 3) จิตตะ หมายถึง ผู้เรียนมีใจจดจ่อและเอาใจใส่อยู่กับการเรียนไม่ละทิ้ง มีใจตั้งมั่นในการเรียนของตน หรือที่เรียกว่า ไม่ละทิ้งการเรียนกลางคัน ไม่เกิดความเบื่อหน่ายกลางคันมีจิตใจตั้งมั่น อยู่กับการเรียนของตนเองมากกว่าที่จะทำสิ่งอื่น 4) วิมังสา หมายถึง ผู้เรียนหมั่นตรวจสอบ พิจารณา ไตร่ตรองในการเรียนหรืองานที่ได้รับมอบหมาย เมื่อประสบปัญหาในการเรียนก็พิจารณา ไตร่ตรองถึงเหตุและผลของการเรียนนั้น พร้อมทั้งแก้ไขให้ปัญหานั้นหายไปด้วยความเรียบร้อยและรวดเร็วได้ด้วยตนเองหรือคำแนะนำของอาจารย์

3. ผลการนำระบบการสอนสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ ไปใช้ ผลการทดสอบก่อนนำระบบไปใช้ หลังนำระบบจัดการเรียนรู้ ด้วยหลักอิทธิบาท 4 รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ จำนวน 30 รูป/คน ของคณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ มีความคิดเห็นแตกต่างกัน แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ 0.05 จึงเป็นไปตามสมมติฐานที่ตั้งไว้ โดยคะแนนเฉลี่ย T2 ($\bar{X} = 3.18$, S.D. = 0.663, S.E. = 0.0121) และคะแนนเฉลี่ย T2 ($\bar{X} = 4.60$, S.D. = 0.593, S.E. = 0.108) สะท้อนให้เห็นว่าอาจารย์และนิสิตมีความคิดเห็นต่อระบบการสอนสังคมศึกษารายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ที่สูงขึ้น

4. ผลการประสิทธิผลของระบบการสอนสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 รายวิชา วิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ ในภาพรวมอยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณาเป็นรายด้านจากมากไปหาน้อย พบว่า ด้านความถูกต้อง (4.16) ด้านความเหมาะสม (4.15) ด้านความเป็นไปได้ (4.14) ด้านความเป็นประโยชน์ (4.13)

อภิปรายผลการวิจัย

ผู้วิจัยพบประเด็นสำคัญที่นำมาอภิปรายผลเกี่ยวกับการพัฒนาระบบจัดการเรียนรู้ ด้วยหลักอิทธิบาท 4 รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ ดังต่อไปนี้

ผลการศึกษาสภาพปัญหาและความต้องการของการจัดการเรียนรู้รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ ทั้ง 5 ด้าน โดยภาพรวม มีความคิดเห็นอยู่ในระดับมาก สำหรับผลการพิจารณาเป็นรายด้าน พบว่าทุกด้านอยู่ในระดับมาก เรียงลำดับจากมากไปหาน้อยคือ ด้านสื่อ การเรียนรู้ ด้านกิจกรรมการเรียนรู้ ด้านการจัดการเรียนรู้ ด้านการวัดและประเมินผล การเรียนรู้ และด้านหลักสูตรการเรียนรู้ โดยผลการวิจัยดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าหลักสูตรมี วัตถุประสงค์ที่ชัดเจนในการพัฒนานิสิต หลักสูตรมีเนื้อหาสาระในการเรียนรู้อย่างเหมาะสม อาจารย์เน้นการจัดการเรียนรู้โดยให้นิสิตมีส่วนร่วมในการเรียนทั้งในห้องและนอกห้องเรียน โดยการส่งมอบวัดประเมินผล อาจารย์แจ้งผลการทดสอบของนิสิตให้ทราบ โดยผลการวิจัยนี้ สอดคล้องกับ กานต์ณรงค์ สอนสกุล (2562) ได้ศึกษาเรื่องการพัฒนากระบวนการเรียนรู้แบบเน้น ภาระ งานและการใช้ปัญหาเป็นฐานเพื่อส่งเสริมทักษะการอ่านภาษาอังกฤษธุรกิจอย่างมี วิจารณ์ญาณ สำหรับนักศึกษาปริญญาบัณฑิต ผลการศึกษาพบว่า 1) ระบบการเรียนรู้แบบเน้น ภาระงานและการใช้ปัญหา เป็นฐาน มีประสิทธิภาพเท่ากับ 75.86/75.20 ซึ่งมีประสิทธิภาพ เป็นไปตามเกณฑ์ที่กำหนดไว้คือ 75/75

ผลการพัฒนาระบบการสอนสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ ปัจจัยนำเข้า (Input) ได้แก่ ผู้บริหาร อาจารย์ นิสิต หน่วยงานและองค์กร ที่เกี่ยวข้อง จากผลการวิจัยดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าระบบการสอนสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิ บาท 4 รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ประกอบด้วยปัจจัยนำเข้า (Input) ได้แก่ ผู้บริหาร อาจารย์ นิสิต หน่วยงานและองค์กรที่เกี่ยวข้อง กระบวนการ (Process) ได้แก่ ระบบการสอนสังคมศึกษา ADDIE model ผลลัพธ์ (Output) ได้แก่ ผลของการศึกษาในวิชา วิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ตามจุดมุ่งหมายของรายวิชา ผลกระทบ (Outcome) ได้แก่ 1) ด้านผู้เรียน และมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยจากผลการวิจัยดังกล่าว สอดคล้องกับงานวิจัยของ เล็กฤทัย ชันทองชัย (2560) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การพัฒนาแบบ

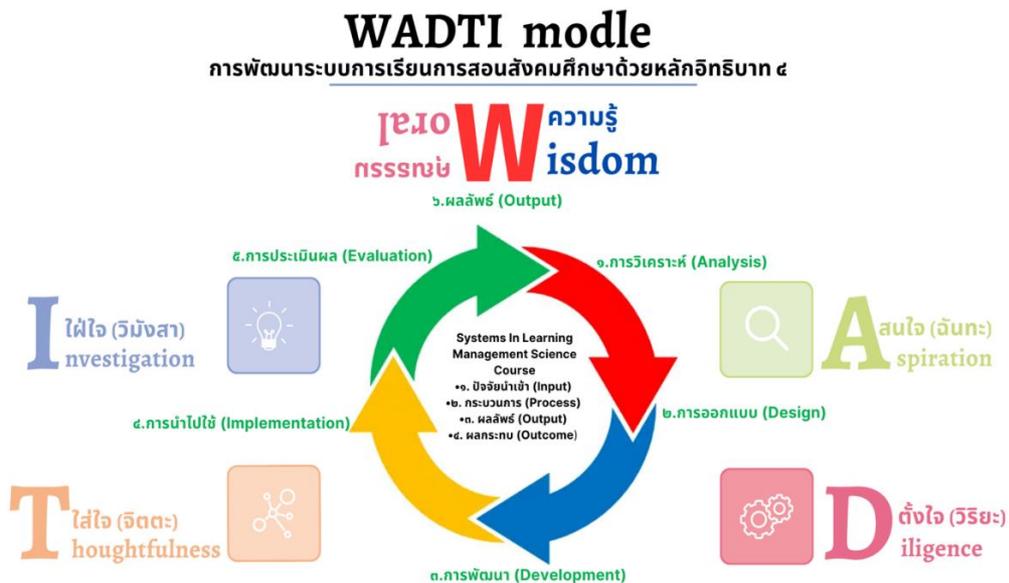
สนับสนุนการวางแผนจัดการเรียนรู้ออนไลน์โดยใช้ระบบการสอน MIAPCED เพื่อส่งเสริมทักษะการสอนในศตวรรษที่ 21 ของนักศึกษา ฝึกสอนกลุ่มวิชาคอมพิวเตอร์” พบว่ามีส่วนประกอบหลัก ๆ แบ่งเป็น 4 ส่วน ได้แก่ 1) Pre-service CED Teachers 2) Teachers 3) Learning Module ประกอบด้วยโมดูลย่อย ดังนี้ 3.1) MIAPCED Module 3.2) Content Module 3.3) Scaffolding Module และ 4) Assessment Module

ผลการทดสอบก่อนนำระบบไปใช้ - หลังนำระบบจัดการเรียนรู้รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 จำนวน 30 รูป/คน ของคณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ มีความคิดเห็นแตกต่างกัน แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ 0.05 จึงเป็นไปตามสมมติฐานที่ตั้งไว้ โดยคะแนนเฉลี่ย T1 (= 3.18, S.D. =0.663, S.E. =0.0121) และคะแนนเฉลี่ย T2 (= 4.60, S.D. =0.593, S.E. =0.108) สะท้อนให้เห็นว่าอาจารย์และนิสิตมีความคิดเห็นต่อระบบการสอนสังคมศึกษารายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ ที่สูงขึ้น สอดคล้องกับผลการวิจัยของ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัย บุญถม บุตรมา (2558) ได้ทำงานวิจัยเรื่อง ผลการใช้ชุดกิจกรรมการเรียนรู้แบบโครงงานวิทยาศาสตร์ โดยยึดหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ที่ส่งผลต่อทักษะกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ ความรับผิดชอบและผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 พบว่า ชุดกิจกรรมการเรียนรู้แบบโครงงานวิทยาศาสตร์ โดยยึดหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 มีประสิทธิภาพ E1/E2 เท่ากับ 8 1.43/80.67 มีค่า ดัชนีประสิทธิผล (E.I.) ของทักษะกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ ความรับผิดชอบ และผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนเท่ากับ 0.50, 0.51 และ 0.54 ตามลำดับ และสอดคล้องกับพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) (2550) ได้กล่าวว่าการเรียนให้ประสบผลสำเร็จนั้นต้องมีหลักธรรมอิทธิบาท 4 คือ 1) ฉันทะ มีความพอใจกระตือรือร้นในการเรียน 2) วิริยะ มีความเพียรพยายามในการเรียน 3) จิตตะ มีความตั้งใจที่จะเรียน 4) วิมังสา ตรวจสอบข้อผิดพลาดเพื่อแก้ไขให้ถูกต้อง หลักธรรม 4 อย่างนี้ทำให้นักเรียนร่วมกันทำกิจกรรมภายในกลุ่มของตนเองได้อย่างมีประสิทธิภาพ และนำไปสู่การพัฒนาความรับผิดชอบในการเรียน ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัย ณิชภัทร เงินจตุรัส (2555) ได้ศึกษางานวิจัยเรื่อง การประยุกต์หลักอิทธิบาท 4 ใช้ในการจัดการเรียนรู้ของนักเรียน ชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 - 6 โรงเรียนวรรณรัตน์ศึกษา อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น ผลการประยุกต์ใช้หลักอิทธิบาท 4 ในการประกอบอาชีพ คือ หลักธรรมที่ช่วยให้ทำงานสำเร็จ ฉันทะ ความพอใจรักใคร่ในการเรียนการสอน คือ เป็นอาชีพหลัก ถ้าทำแล้วต้องมีความรับผิดชอบในบริหารการเรียนรู้ ต้องดูแลการเรียนให้ดี วิริยะ ความเพียรพยายามในการเรียน คือตั้งใจทำต้องมีความรับผิดชอบสูง การเรียนรู้ที่ได้ออกมาดีและมีคุณภาพ จิตตะการเอาใจฝักใฝ่ คือความคิด เอาใจจดจ่อในการเรียนและทำงาน ตามรูปแบบที่ต้องการมาก็ทำได้หมด วิมังสา การพิจารณาใคร่ครวญ คือ ต้องปรับปรุงอยู่เสมอในทุก ๆ วัน เพราะว่าจะต้องมีการเรียนการสอนให้ดี และประสบผลสำเร็จได้

ต้องแสวงหาความรู้ หรือมองงานให้ออก ในขณะที่กำลังศึกษาเรียนรู้ให้เกิดประสบการณ์เกิด ผลงานที่สำเร็จได้ตามที่พึงประสงค์ ซึ่งจากการศึกษาทำให้เห็น ความสำคัญและประโยชน์ คุณค่าของอิทธิบาท 4 ที่มีต่อผู้บริหารและครูรวมถึงการเรียนรู้ของนักเรียนในโรงเรียนวรรณศึกษาชั้นประถมศึกษาปีที่ 4-6 และสอดคล้องกับ พระจรัสศักดิ์ บุญฤทธิ์ (2554) ได้ทำงานวิจัย เรื่อง ผลการใช้กิจกรรมกลุ่มด้วยหลักอิทธิบาท 4 ที่มีต่อพฤติกรรมการรับผิดชอบในการเรียน ของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 3 ผลการวิจัยพบว่า 1) ได้โปรแกรมกิจกรรมกลุ่มด้วยหลักอิทธิบาท 4 เพื่อพัฒนาความรับผิดชอบในการเรียน 2) หลังการเข้าร่วมโปรแกรมกิจกรรมกลุ่มด้วยหลักอิทธิบาท 4 เพื่อพัฒนาความรับผิดชอบในการเรียน นักเรียนมีความรับผิดชอบในการเรียนมากกว่าก่อนเข้าร่วมโปรแกรมกิจกรรมกลุ่มด้วยหลักอิทธิบาท 4 เพื่อพัฒนาความรับผิดชอบในการเรียน อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01

องค์ความรู้ใหม่ที่ได้จากการวิจัย

ผู้วิจัยได้นำเสนอองค์ความรู้ใหม่จากการพัฒนาระบบจัดการเรียนรู้รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ ดังนี้

ภาพที่ 1 แสดงองค์ความรู้ใหม่ที่ได้จากการวิจัยเรื่อง “การพัฒนาระบบจัดการเรียนรู้รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ด้วยหลักอิทธิบาท 4 คณะครุศาสตร์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่” โดยผู้วิจัยสรุปได้เป็น “WADTI modle”

แกนกลางการขับเคลื่อนใช้ระบบ Systems In Learning Management Science Course ระบบจัดการเรียนรู้รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ดังนี้ ปัจจัยนำเข้า (Input) ได้แก่ ผู้บริหาร อาจารย์ นิสิต หน่วยงานและองค์กรที่เกี่ยวข้อง โดยต้องอาศัย

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1.1 หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรมีนโยบายส่งเสริมอาจารย์พัฒนาหลักสูตรโดยคณะส่งเสริมให้อาจารย์จัดทำแผนการจัดการเรียนรู้ให้สอดคล้องกับมาตรฐานการศึกษา ระดับอุดมศึกษาและบริบทของชุมชน

1.2 หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรส่งเสริมให้พัฒนาหลักสูตรสถานศึกษาโดยมีการวางแผนนำหลักสูตรไปใช้ทุกรายวิชาและกิจกรรมที่สอดคล้องกับบริบทของชุมชนและสังคม

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรทำการศึกษากระบวนการจัดการเรียนรู้รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษาด้วยหลักไตรสิกขาของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

2.2 ควรศึกษากิจกรรมส่งเสริมการเรียนรู้รายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ของนิสิตคณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

2.3 ควรศึกษารูปแบบการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมของผู้เรียนรายวิชาวิทยาการจัดการเรียนรู้ทางสังคมศึกษา ตามหลักพุทธธรรมของนิสิต คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

แหล่งอ้างอิง

กานต์ณรงค์ สอนสกุล. (2562). *การพัฒนา รูปแบบการเรียนรู้แบบเน้นภาระงานและการใช้ปัญหา เป็นฐานเพื่อส่งเสริมทักษะการอ่านภาษาอังกฤษธุรกิจอย่างมีวิจารณญาณสำหรับ นักศึกษา* [วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศึกษาศาสตร์, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย]. DSpace at Silpakorn University. <http://ithesis-ir.su.ac.th/dspace/handle/123456789/2610>

ฉินชาติกร เงินจตุรัส. (2555). *การประยุกต์หลักอิทธิบาท 4 ใช้ในการจัดการเรียนรู้ของนักเรียน ชั้น ประถมศึกษาปีที่ 4-6 โรงเรียนวรรณรัตน์ศึกษา อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น* [วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศึกษาศาสตร์, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย].

บุญถม บุตรมา, มารศรีกลางประพันธ์, และสมเกียรติ พลละจิตต์. (2558). ผลการใช้ชุดกิจกรรมการเรียนรู้แบบโครงงานวิทยาศาสตร์ โดยยึดหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงที่ส่งผลต่อ ทักษะกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ ความรับผิดชอบและผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนของ นักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 6. *วารสารบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*, 12(59), 13-20. <https://so02.tci-thaijo.org/index.php/SNGSJ/article/view/59115>

- พระจิรศักดิ์ บุญฤทธิ์. (2554). ผลการใช้กิจกรรมกลุ่มด้วยหลักอิทธิบาท 4 ที่มีต่อพฤติกรรม ความรับผิดชอบในการเรียนของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 3. Srinakharinwirot University Institutional Repository. https://ir.swu.ac.th/jspui/bitstream/123456789/1146/1/PhraJeerasak_B.pdf
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2550). ธรรมนุญชีวิต (พิมพ์ครั้งที่ 6). สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2551, 18 มกราคม). พัฒนาสังคมไทย สู่วัฒนธรรมแห่งความใฝ่รู้และสู้สิ่งยาก. มติชน, น. 10.
- เล็กฤทัย ชันทองชัย. (2560). การพัฒนารูปแบบระบบสนับสนุนการวางแผนจัดการเรียนรู้ออนไลน์ โดยใช้รูปแบบการสอน MIAPCED เพื่อส่งเสริมทักษะการสอนในศตวรรษที่ 21 ของนักศึกษาฝึกสอนกลุ่มวิชาคอมพิวเตอร์ [วิทยานิพนธ์ปริญญาคุุณสิบัณฑิต ไม้ได้ตีพิมพ์]. มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าพระนครเหนือ.
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2557). การสำรวจสภาวะทางสังคม วัฒนธรรมและสุขภาพจิต (ความสุข) คนไทย พ.ศ. 2557. https://www.nso.go.th/nsoweb/storage/ebook/2023/20230510161553_62156.pdf